

הנהגה ומשטר בעדה הבוכארית בארץ-ישראל בשנות 1914-1944

ירון הראל

מבוא

משנת תרמ"ב גבר קצב העלייה של יהודי בוכארה לארץ-ישראל.¹ אמנם קשריה של יהדות זו עם הארץ החלו להתהדק עוד קודם לכן, עקב פועלו של ר' יוסף ממאן-מערבי, שהגיע לבוכארה בשנת 1793, וכן עקב פועלם של שד"רים נוספים שפקדו את יהודי בוכארה אחריו.² משגבר מספרם של יהודי בוכארה בארץ, הם החליטו להתאגד כעדה ולהקים מוסדות דת וחסד משלהם, ובאלול תרמ"ט התאגדה העדה תחת השם 'חברת חובבי ציון מק"ק בוכרה וסביכותיה'. תשעה חודשים לאחר ייסודה, החלה החברה בבניית השכונה של יהודי בוכארה בירושלים, היא 'רחובות', ואחר-כך גם החברה נקראה בשם זה. החברה היתה בעלת השכונה, אשר הרכוש הציבורי בה היה רב, שהרי חוצות השכונה ומוסדות הציבור בה נרשמו בערכאות כתור הקדש עולם ל'ק"ק בוכארה, סמארקנד, טשקנט ואגפיה'. גם רכיש מן העולים היו בונים בתים ומקדישים אותם לטובת העדה.³

יהודי בוכארה בירושלים קיימו זיקה הדוקה לעדה הספרדית וכל צרכיהם הקהילתיים סופקו על-ידי מוסדות העדה הספרדית. עד מלחמת-העולם הראשונה היו יהודי בוכארה למעשה חלק מן העדה הספרדית וסרו למרות הנהגתה, ראשיה ורבניה.⁴

בתקופה זו היתה חברת 'רחובות' אחראית לשכונת הבוכרים, לניהול ענייניה

מאמר זה נכתב בעידודו של פרופ' יהושע קניאל, המחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בראילן. תודתי לו על הערותיו והארותיו.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 על הסיבות לגידול בעלייה — ראה: בן-צבי, עמ' 69; יערי, ספרי, עמ' 297. (על יהודי בוכארה בארץ-ישראל עד מלחמת-העולם הראשונה ראה מאמרו של ג' פוזילוב בחוברת זו — המערכת.)

2 על יוסף ממאן — ראה: יערי, שלוחי, עמ' 664-666. הויכוח על פועלו — ראה: טג'ור, עמ' 52-63; יערי, ספרי, עמ' 283-288; קשאני, עמ' 7-13. על שד"רים נוספים לבוכארה ועל פגישות עם עולי-רגל ועולים בודדים — ראה: יערי, ספרי, עמ' 287-297.

3 על ייסוד החברה וייסוד השכונה 'רחובות' — ראה: גאון ולניאדו, עמ' 142; גראייבסקי, בשערך, עמ' 1; דוגמאות להקדשות — ראה גראייבסקי, בית.

4 ראה: שרעבי, עמ' 41; פריימאן, עמ' 13.

הפנימיים של העדה וליצוגה בפני ההנהגה הספרדית. חברה זו הניחה את היסודות הראשונים, שעל־פיהם נהגו בדרך־כלל הועדים הבאים אחריה בהנהיגם את העדה ואת השכונה. על־פי ספר תקנות חברת 'חובבי ציון' נבחר ועד, אשר מתפקידו היה לנהל את החברה בהסכמת רוב אנשיה. הועד היה מורכב משבעה אנשים, שמחובתם היה להתכנס פעם אחת בחודש ולקבל החלטות על־פי הצבעת הרוב. היות חברי הועד בדרך־כלל מזקני העדה, שמילאו את תפקידם ללא תמורה, עשתה אותם נאמנים על אנשי החברה באופן כמעט מוחלט.⁵ עד מלחמת־העולם הראשונה התמקדה פעילות הועד ברובה בצרכי השכונה ותושביה, כגון: הגדרת יחסי שכנות, נוי, תיקון דרכים וכדומה.⁶ אמנם כמה שנים קודם פרוץ המלחמה נעשו נסיונות להקמת מוסדות עצמאיים שייצגו את העדה גם כלפי חוץ, אך פרוץ המלחמה שם קץ לתהליך זה ובעיות השעה דחקו את שאלת ההנהגה והמשטר בעדה. מלחמה זו שמוטטה את הנהגת הישוב הישן על עדותיו השונות פוררה גם את ועד העדה הבוכארי.⁷ כל שנות המלחמה עמד בראש העדה מנהיגה הרוחני הרב אברהם אמינוף, שניסה להקל את המצוקה כמיטב יכולתו.⁸ המהפכה הקומוניסטית ברוסיה הנחיתה מכה נוספת על יהודי בוכארה בארץ, משום שניתקה אותם ממקור התמיכה הכלכלית בהם ובכך גרמה להתמוטטותם המוחלטת. במשך המלחמה לא נרתעו הבוכארים לקחת על עצמם חובות עצומים, בתקווה כי בתום המלחמה הם יסלקו את החובות מן הכספים ששוב יישלחו להם מבוכארה.⁹ את מצב הנהגת העדה לאחר המלחמה, תיאר ר' רפאל גאליבוף, ששימש מאוחר יותר כמזכיר ועד העדה: 'בזמן המלחמה נתקלקלו כל הענינים ולא נשאר לנו לא ועד ולא סדר ולא חשבון ואיש הישר בעיני עשה'.¹⁰

א. הועד הכללי

עם תום מלחמת־העולם הראשונה וספיחיה, ניגשו נכבדי העדה ביום א' באלול תר"פ לשקם את ההריסות ולארגן את המוסדות העצמיים של העדה. סביר להניח שעיתוי האירוע קשור לסיום השלטון הצבאי בא"י, התארגנות השלטון האזרחי וכוואו של הנציב העליון הרברט סמואל לארץ כחודשיים ימים קודם לכן. ההתארגנויות השונות בישוב, שבאו לידי שיא ביטויין בבחירות לאסיפת־הנבחרים הראשונה באייר תר"פ,

5 ראה: ספר תקנות, סעיף ב. רק כדי למנוע לזות שפתיים, נבדקו פעם בשנה ספרי החשבונות בידו רואי־חשבון. ספרי הרצאה והכנסה שכאלו פורסמו מאז ייסוד החברה מידי שנה בשנה.

6 ראה: ספר תקנות, סעיפים ה, יב-יג.

7 על נסיונות הארגון קודם המלחמה — ראה: שרעבי, עמ' 41. על מצב הארגון בשנות המלחמה — ראה: אליאב, א"י, עמ' 438-440.

8 ראה עליו: גאון, עמ' 109; טג'יר, ב, עמ' 65-66. כבר בחרע"ג הוא שימש כנשיא העדה — ראה: פריימאן, עמ' 12.

9 על מצב הבוכארים בעת המלחמה — ראה: אלמאליח, עמ' 172; סטורס, עמ' 658; הראל, עמ' 218-219.

10 ראה: פירסט, עמ' 119 (הוא מתבסס על חשבון תרפ"ב-פ"ד, הקדמה).

היוו כנראה אף הן גורם שדירבן את העדה הבוכאריה להתארגנות עצמאית בבחירות אלו. הבוכארים כמעט לא היו מעורבים באופן עצמאי בהכנות ובבחירות לאסיפת הנבחרים הראשונה. בי' באייר תר"פ, ארבעה ימים לפני מועד הבחירות בירושלים, עדיין הופיעו מועמדים מטעם העדה ברשימה הספרדית לאסיפה. אולם ביום הבחירות עצמו פרשו הבוכארים מהרשימה הספרדית ויסדו רשימה עצמאית ובכך, לראשונה, הפרו את כפיפותם הפוליטית המסורתית לעדה הספרדית. אין זה מן הנמנע שהפרישה נעשתה על רקע של לחץ מתוך העדה להליכה עצמאית ולהשתתפות אקטיבית של יוצאי בוכארה במוסדות הישוב. תוצאות הבחירות זיכו את הרשימה הבוכאריה בחמישה צירים (1.6%) באסיפת הנבחרים¹¹ ודירבנו את בני העדה להתארגן כגוף עצמאי. צעדס הראשון היה בחירת ועד עדה שייטיב ליצגם, הן בפני מוסדות הישוב המתהווים והן בפני מוסדות השלטון הבריטי.

חסרון ועד עצמאי של יהודי בוכארה הורגש כנראה קודם לכן, וגורמים שונים התיימרו לדבר בשם העדה. לכן במכתבם לועד העיר ליהודי ירושלים מודיעים חברי ועד העדה, כי מכתבם זה הינו הוכחה כי הם הנבחרים הרשמיים של העדה, ועל כן ככל העניינים הנוגעים לעדה מתבקש ועד העיר לא להתחשב עם דעת יחיד או יחידים, יהיה מי שיהיה, אלא עם דעת הועד הנבחר.¹² כדי להעניק משנה תוקף לבחירתם, ביקשו נבחרה העדה מהנציב העליון לאשר את בחירתם. למכתבם אליו צירפו חברי הועד את העתק ההסכם שערכו בני העדה היושבים בירושלים אשר הוא המקור שממנו שואב הועד את כוחו וסמכותו.

מן ההסכם עולה, כי סמכויות הועד היו רחבות ביותר ושליטתו בעדה היתה למעשה מוחלטת. תפקידיו התפרשו על פני ענייניה הפנימיים והחיצוניים של העדה. התפקידים הפנימיים כללו את ניהול השכונה והרכוש המשותף של העדה, כגון הקדשות (ואקף), בתי־כנסת, מוסדות חינוך, מקווה, באר, תנור שכונתי, סעד, צדקות, הלוואות, נכסי דלא נידי ואף ניהול רכושם של בני העדה שלא התגוררו בארץ. תפקידיו החיצוניים של הועד באו לידי ביטוי בסמכות שניתנה לו לייצג את העדה בפני מוסדות השלטון ובבתי־המשפט, ובקביעה 'פיהם הוא פינו וידיהם ידינו וחתימתם היא כחתימתנו'¹³ נקבע כי חובת החברים הינה להיפגש לפחות פעם אחת בשבוע וכי החלטות הועד, שמנה שישה חברים, יתקבלו ברוב קולות. מעל הועד היתה סמכות נוספת שנקראה 'המאשר' ומילא אותה ר' שלמה מוסאויב.¹⁴ חובת חברי

11 על הבוכארים במהלך הבחירות — ראה: הארץ, י' באייר תר"פ, עמ' 3; ט"ו באייר תר"פ, עמ' 4. על תוצאות הבחירות — ראה: אטיאש, ספר, עמ' 432. הרשימה הבוכאריה סווגה בבחירות אלו בתוך הגוש העדתי, שהיה אז כשיאו וכלל את הספרדים ואת שאר הרשימות העדתיות — ראה: אטיאש, כנסת, עמ' 29.

12 ראה: אהעי, מ' 89, 3173, מכתב ועד העדה לועד העיר ליהודי ירושלים, י"א באלול תר"פ.
13 ראה: אהעי, מ' 89, 3173, מכתב ועד העדה לנציב העליון הרברט סמואל, מ' 23 באוגוסט 1920. מצורף אליו מסמך הנקרא 'תרגום ההסכם של העדה הבוכאריה' (אנגלית).

14 הועד מנה 6 חברים, אולם בכתב ההסכם נאמר: The seven principal people of the

הועד היתה להביא לאישורו כל עניין, פעולה והחלטה. יתירה מזו, בכוחו של 'המאשר' היה להדיח חבר אחד או שניים מהועד, אם לדעתו פעילותם למען העדה לא היתה נאותה ולמנות תחתם חברים אחרים, בהסכמת הועד. קיומה של סמכות כזו מבליט את יחס הכבוד והאמון שרחשו בני העדה למייסדי השכונה. נראה כי תפקיד 'המאשר' נוצר במיוחד בשביל שלמה מוסאיוב, בשל היותו האחרון שנותר בחיים בארץ מששת מייסדי שכונת הבוכארים. ראה לדבר היא, שעם מותו בתרפ"ב בטל התפקיד. תנאי ההסכם נקבעו למשך שלוש שנים, אולם הועד הנבחר, אשר חסר כנראה דמות כאריזמאטית, לא השכיל להשתמש בסמכויות הרחבות שניתנו לו כדי להיטיב את מצב העדה וליצגה כראוי, ולמעשה חדל לתפקד.

נקודת המפנה חלה בניסן תרפ"א, כאשר הועד חוזק בהצטרף אליו ר' שלמה צופיוף, משועי העדה שעלה באותו זמן מבוכארה לאחר תלאות רבות. אדם זה, שחיזק את ידי בני העדה לפני המלחמה בנדבות מעושרו הרב, ברח עתה מרוסיה לאחר שכל רכושו הוחרם על-ידי הכולשביקים. אך הבוכארים בירושלים לא שכחו לו את פעליו ובהכירם את כישוריו ביקשוהו עם הגיעו ארצה להצטרף לוועד. בתחילה הוא מונה לאפוטרופוס כללי על כל ההקדשות של העדה, תפקיד שהיקנה לו עמדת כוח ושליטה על כל צרכי הציבור הבוכארי, ועד מהרה מונה כראש הועד. ואכן בשנות פעילותו הראשונות הצליחה העדה הבוכארית לשקם את עצמה במידה מסוימת מפגעי המלחמה. מעיד על כך מזכיר הועד רפאל גאליבון:

מצב הבוכרים הורע וכמעט היו גוועים ברעב ולא נמצא מי שישגיח עליהם או שיעמוד בראש העדה לדאוג לענינה, עד אשר אינה ה' את הגביר הנעלה איש חיל רב פעלים מר שלמה צופיוף והוא בראותו את המצב הירוד של אחינו הבוכרים ואת אי הסדרים השולטים בקרב העדה מפאת העדר ועד, עמד בפרץ [...] ויעמוד בראשה והתחיל לתקן תקנות ולהנהיג סדרים חשובים.¹⁵

בין תקנותיו היו הטלת מיסים על עשירי העדה לצורך תמיכה בעניים, תקון כל בתי ההקדש ומתן דיור חינם לנזכרים. באותה העת התחיל להשתתף בדיוני הועד מר משיח ברוכף, שהיה אמנם תושב נחלת שבעה, אבל היה בעל קשרים ומעמד בעדה הספרדית ובמוסדות הישוב.¹⁶ חברותו בועד הוסיפה לגוף זה סמכות ציבורית. פעילותו הברוכה של הועד שיקמה את השכונה ומשכה את העין, עד שגם מבקרים מן החוץ ציינו כי 'הועד המסודר דואג ומשגיח על כל צרכי העדה'.¹⁷ אולם מספר

community (שבעת טובי העדה), בהתאם למסורת ההנהגה היהודית הקהילתית. על ר' שלמה מוסאיוב — ראה: גאון, עמ' 386-387.

15 ראה: גאון, עמ' 588 (על-פי חשבון הכנסה והוצאה תרפ"ב-פ"ד). על ר"ש צופיוף — ראה: שם, עמ' 588-589; טג'יר, ב, עמ' 89; צופיוף, הקדמה.

16 ראה: גאון, עמ' 199-200; אשל, עמ' 155.

17 ראה: גראייבסקי, זכרון.

גורמים הביאו במשך הזמן למאיסת הנהגה זו על-ידי חלקים נכבדים בקרב יהודי בוכארה בארץ.

ב. התערערות סמכות הועד הכללי ופילוג ההנהגה

בשנות העשרים המאוחרות ובשנות השלושים הגיעה עלייה ניכרת מבוכארה, ששילשה את מספר בני העדה בארץ. יהודי בוכארה בארץ מנו עם תום מלחמת-העולם הראשונה כ-800 נפש ובשנת תרצ"ו הגיע מספרם לכדי 2500 נפש. העולים עשו דרכם לארץ בדרכים-לא-דרכים, ללא תעודות וללא רכוש מינימאלי. רובם ככולם הגיעו תחילה לעיר-הקודש, שכן בעיני הבוכארים בנכר עלייה לארץ-ישראל היתה עלייה לירושלים. אלה שהיו להם קרובי-משפחה בבירה התאכסנו בבתי קרוביהם, לעיתים בצפיפות נוראה, עד מציאת דיור ואילו עולים חסרי משפחה התגוררו במחסנים, במרתפים ובעליות גג של בני עדתם עד למעבר לדירת קבע. המצוקה הכלכלית היתה קשה ביותר. רבים מהעולים לא היתה להם תעסוקה קבועה ופרנסתם נמצאה להם בדוחק מהבניינים שבנו להשכרה הם או הוריהם קודם מלחמת-העולם הראשונה או ממסחר בקנה מידה קטן.¹⁸

ככל שגבר זרם העלייה כך צר היה המקום בשכונה ובעיות הפרנסה התעצמו מאוד. נוצר הכרח לחפש אחר מקומות ישוב אחרים ומקורות פרנסה אחרים. אי לכך בשנות השלושים התפזרו יהודי בוכארה ברחבי הארץ ועדתם איבדה את צביונה הירושלמי. קהילות של בוכארים קמו בתל-אביב, בפתח-תקוה, בעפולה ובחיפה.¹⁹ ותיקי הבוכארים בארץ אכן נתנו סיוע רב לאחיהם העולים, אולם לא איפשרו להם כלל להשתתף באופן פעיל בהנהגת העדה, למעט אישים בעלי שם. בתקנון הועד נקבע, כי 'זכות הבחירה לוועד יש רק לאנשים שהם ירושלמיים ומבעלי הרכוש וליתר התושבים הבוכרים אין זכות לבחור ולהיבחר'. התושבים הותיקים של שכונת הבוכארים הועדפו אפוא כבירור על פני העולים החדשים שהיו רוב מניינה ובניינה של העדה. יתירה מזו, סעיף בתקנון הועד קבע, כי 'כוחו של הועד להתעסק בכל הענינים הפנימיים של הבוכרים בכל הארץ'.²⁰ הווי אומר, לא זו בלבד שהבוכארים שמחוץ לירושלים נשללה מהם הזכות להתערב בקביעת הנהגת העדה וסדריה, אף

18 על מספרם — ראה: בן-צבי, נדחי, עמ' 89. על תלאות העלייה — ראה: מישאל, עמ' 68-74; אשורוב, עמ' 135-155; תילאיון, עמ' 34-45. על מגוריהם בשכונה — עדות בע"פ מפי ר' שלמה פרויף מירושלים, שרואיין על-ידי, בכיתו בירושלים, באדר תשמ"ו. תרשומת השיחה — שמורה עימי.

19 על יישובם בתל-אביב — ראה: טג'יר, א, עמ' 103; אשורוב, עמ' 158. יישובם בפתח-תקוה — ראה: אשורוב, עמ' 141, 158. בעפולה — ראה: עבר הרני, עמ' 106. בחיפה — ראה: טג'יר, ב, עמ' 109.

20 שני הציטוטים — ראה: האע"י, מ-89, 3044, נאומו של א' עמנואלי באסיפת חברי הועד בירושלים, ב' בתמוז תרצ"ט. דוגמה לאישיות חדשה ששולבה בהנהגה היא הרב חזקיה רבין, רבה הראשי של בוכארה, אשר עלה ב-1935 וכיהן מאז כרב השכונה — ראה: גאון, עמ' 588.

ענייניהם אמורים היו להיקבע על ידי ועד אשר ישב בירושלים ונטל זכות זו לעצמו בלי לקבל לכך את אישור הנוגעים בדבר. התוצאה הישירה של תקנות אלו בפועל היתה יצירת מעמדות בעדה. הותיקים בעלי הרכוש לעומת חסרי הרכוש והעולים החדשים. הרכוש העצום אשר הוקדש והיה שייך לעדה הבוכארית כולה היה נתון בידי אנשים מעטים, שעשו כו כטוב בעיניהם, בלי שלרבים מבני העדה תהיה זכות לבקר או להתלונן. אפליה זו, על רקע המצוקה הכלכלית, היוותה קרקע נוחה לרגשי קיפוח והתמרמרות כנגד הוועד הכללי ולקריאות תגר על תוקף מנהיגותו וסמכותו. גורם נוסף שהביא לדחיקת רגלי ההנהגה הותיקה היה הדור הצעיר. דור זה, שקיבל עוד בבוכארה חינוך ציוני נוסח 'הישוב החדש', שאף להנהיג ולשלב את בני העדה בבניין הבית הלאומי בארץ-ישראל. אין זה מן הנמנע שצעירי הבוכארים הושפעו מן ההתארגנויות השונות של צעירי הספרדים והשתלבותם במוסדות הישוב ושאפו לחקתם.²¹ ההנהגה הותיקה של הבוכארים מיאנה לפנות את הדרך לצעירים, יתירה מזו היא הלכה והתרחקה בעקביות מהמפעל הציוני המאורגן והתקרבה יותר ויותר לחרדים בני הישוב הישן. נציגי הבוכארים באסיפת-הנבחרים הראשונה פרשו יחד עם החרדים מהמושב השלישי של האסיפה בסערת הויכוח על מתן זכות ההצבעה לנשים. עוד קודם לכן הצטרפו רבני העדה הבוכארית, ובראשם הרב אברהם אמינוף, לחרם שהטילו הרב זוננפלד והרב דיסקין על הבחירות לרבנות הראשית.²² צביון חרדי זה לא היה מקובל על רוב הבוכארים הצעירים, וכך נוצר נתק בין ההנהגה ובין רבים מבניה. מצב זה דחף את צעירי העדה ליסד ועד מקביל בשם 'התאחדות יהודי בוכרה', מתחרה לוועד הכללי.

ההתארגנויות לקראת הקמת ההתאחדות החלו בראשית תרפ"ט. חברי הארגון מעידים, כי 'הורגשה נחיצות לארגון מיוחד של צעירי העדה הבוכרית המתקדמים [...] להרמת מצבם הרוחני והתרבותי'.²³ מטרתם הנוספת היתה, על-פי דבריהם, להביא לאיחוד פנימי בתוך העדה, על-ידי פעילות בשאלות חינוך, בריאות, תרבות, עלייה ושכלול השכונה. בכך באה לידי ביטוי ביקורתם הנוקבת על הוועד הכללי, אשר לטענתם לא עסק כלל בעשייה אלא בעניינים שוליים של כבוד ומעמד.

יוזמי 'ההתאחדות' היו שבעה חברים, אשר מתוכם נבחר ועד מייסד של חמישה ועליו הוטל לעבד תקנון לארגון וכן לעשות את ההכנות לכינוס אסיפה כללית לבחירת ועד רשמי, שיוכר כחוק על-ידי השלטונות ועל-ידי המוסדות הלאומיים. באסיפה הראשונה, שנתכנסה באייר תרפ"ט, נבחרו שבעה חברי ועד ונקבע תקנון

21 על תינוכם הציוני — ראה: בן-צבי, עמ' 84; פנחס, עמ' 14-15. על פעילות צעירי הספרדים — ראה: אליאב, הישוב, עמ' 205.

22 ראה: חיים, עמ' 106. חתימת הרבנים אמינוף ושלומוב על כרוז האוסר השתתפות בבחירות לאספה'נ השנייה בכסלו תרפ"ו — ראה: גרליץ, עמ' 62; אהע"י, ארכיון המקשר, 44, מכתב ועד העדה לחברת 'המקשר' מ'14 בדצמבר 1933, שבו מתמרמרים חברי הוועד על תופעות של חילול שבת על-ידי אוטובוסים בשכונה וטוענים 'ואתם צריכים לדעת ששכונתנו היא שכונה חרדית'.

23 ראה: התאחדות, עמ' 3.

(מימין): ר' שלמה צופיוף — מהמנהיגים המסורתיים של העדה; (משמאל): אברהם עמנואלי (פילוסוף) — פעיל ציוני, מקרב הדור השני בעדה

האגודה.²⁴ הבלטת האופי הדמוקראטי-שווינוני של ועד ההתאחדות בדברי חבריו באה לחדד את הניגוד שבינו ובין הועד הכללי, שפעל לדעתם בדרך בלתי דמוקראטית ועל כסיס בלתי שווינוני.

התפרשות יהודי בוכארה על פני ישובים ברחבי הארץ, מרוחקים מהמרכז בירושלים, העלתה את הצורך בהקמת מנהיגות מקומית אשר תייצג את הציבור הבוכארי המקומי, שהיה רובו מורכב מעולים חדשים, ותסייע לו. הקמת ועדים מקומיים התפרשה כאי-הכרה בסמכות הועד הירושלמי ובתוקף מנהיגותו על בני העדה אשר מחוץ לירושלים. התרבות הסכסוכים על ההנהגה בירושלים אף היא תרמה לא מעט להתארגנות ועדים במקומות שונים. ואכן בשנות השלושים המוקדמות נוסדו התאחדויות יהודי בוכארה בתל-אביב ובפתח-תקוה. בסיוע מפא"י אף הוקמו בירושלים, בתל-אביב, ובפתח-תקוה קלובים לפועלים בוכארים.²⁵ בשל זיקתם המפלגתית לתנועת הפועלים לא היו מועדונים אלו מקורבים לוועד העדה הכללי, החרדי באופיו, אלא לועדי ההתאחדויות. אופי פעילותם, שהתמקד בעיקר במציאת מקומות-עבודה לבני העדה, משך בעיקר צעירים.

האיש אשר סייע, תמך ועודד את ועדי הצעירים ואת הקמת הקלובים היה אברהם עמנואלי, ממנהיגי הציונות בבוכארה, ששאף ופעל להתיישבות ציונית חקלאית של יהודים בוכארים בארץ-ישראל. עמנואלי עשה כל זאת בלי לפגוע ישירות בוועד העדה הכללי. היותו מקורב למוסדות השונים ולמפא"י איפשרה לו לסייע ליהודי בוכארה

24 עם הבולטים שביוזמים נמנו: יצחק יהודיוף ושמעיה חפץ — ראה: גאון, עמ' 265, 225; אשורב, עמ' 88-89. חבר נוסף, יצחק מנחם ריביקוף, חצה כנראה את הקווים, שהרי הוא מופיע ברשימת חברי הועד הכללי בשנת 1920. (ראה הערה 13, לעיל). על ייסוד הועד, אסיפותיו ותקנותיו — ראה: התאחדות, הקדמה.

25 ראה: דבר, 19 בנובמבר 1934.

בפתרון בעיותיהם הרבות. הוא כאב את פירודם וחוסר אחדותם של יהודי בוכארה ובמיוחד את אי ניצול הרכוש הרב שהיה שייך לעדה לצרכי קידומה ופיתוחה. הוא קרא לרכז את כל הרכוש הציבורי שברשות העדה ולהעמידו תחת פיקוח חברה שתארגן את ההתיישבות של יהודי בוכארה בארץ. למען מטרת אלו הוא ניסה ליוזם איחוד מחודש של כל הועדים של העדה.²⁶

ג המאבק ושיתוף הפעולה בין הועדים

לטענת הועד הירושלמי של ה'התאחדות', ניסו חבריו מאז הקמתו לפייס את הועד הכללי ולפעול איתו תוך שיתוף פעולה והתייעצות, לעיתים אף נענו לכל הצעה ברוח הועד הכללי לצורך עבודה משותפת, אך הועד סירב לכל סוג של שיתוף פעולה.²⁷ ב'רחובות הבוכרים' התנהלה תעמולה ומלחמת כרוזים, אשר שני הצדדים היו מדביקים על קירות הבתים. כרוזי הועד הכללי נימתם היתה לגלגנית, מעין זלזול של מבוגרים בנערים קלי דעת. טענתם החוזרת ונשנית של חברי הועד הכללי היתה כי לועד ה'התאחדות' אין כלל אוהדים וכל תעמולתם ככל נושא ופעולה תכליתה אחת: משיכת חברים ואוהדים כדי לגבות מהם מיסי חבר.²⁸ טענה זו של חסרון כיס של ועד ה'התאחדות' היתה נכונה וזו, נוסף לאדישות חלק נכבד מיהודי בוכארה למאבק הפנים-עמדי הצר, שהיתה בעוכריו וצימצמה את יכולת תפקודו.

אולם הבעיות שהלכו והצטברו חייבו את שני הועדים לשיתוף פעולה. הנושא העיקרי שהביא לכך היה בעיית הפליטים הבוכארים, שהיטלטלו בדרכים-לא-דרכים לארץ-ישראל וקליטתם היוותה בעיה כלכלית-חברתית קשה שהוטלה על שכמ בני העדה הותיקים יותר בארץ. כדי לעסוק בבעיית הסיוע לפליטים, הוקמה בשנת 1934 ועדה פאריטטית משותפת בת 6 חברים לועד הכללי ולועד ההתאחדות. נושא העלייה שימש כאמצעי במלחמה על דעת-הקהל של העדה, וכל ועד, לרבות קלובי הפועלים הבוכארים, עשה כמיטב יכולתו להשגת סרטיפיקאטים רבים ככל האפשר גם כדי למשוך את העולים ובני משפחותיהם לצידו. פעילות אינטנסיבית זו של גופים רבים לא זירזה את מתן הסרטיפיקאטים לעולים, שכן הפירוד בין הועדים השונים גרם לעיכוב בחלוקת היתרי-הכניסה לארץ ולמורת-רוח במוסדות הלאומיים שטיפלו בכך.²⁹

26 על עמנואלי — ראה: פנחס, עמ' 9-39; וראה מאמרו 'בעיית התיישבותם של יהודי בוכרה'; שם, עמ' 78-81.

27 ראה: התאחדות, עמ' 17.

28 ראה: בה"ס, L-817. כרוז המלגלג על פעולות ועד ההתאחדות בנושאי חינוך, השגת סרטיפיקאטים והסדרת ענייני הקבורה של מתים מבני העדה. בה"ס, L-816, כרוז המלגלג על פעולות ועד ההתאחדות בנושאי בריאות הצבור. שני הכרוזים בלשון יהודי בוכארה.

29 ראה: אה"ע, IV, 208, 679, מכתב יו"ר הקלוב בת"א למחלקת העלייה שעלייד הועדה"פ של ההסתדרות, מ-21 ביוני 1936; אה"ע, IV, 208, 757, מכתבו של דובקין לועד-הפועל של ההסתדרות מ-16 ביולי 1936.

לקראת הקונגרס הציוני הי"ט התאחדו ועדי ההתאחדויות וקלובי הפועלים של יהודי בוכארה בירושלים, בתל־אביב ובפתח־תקה ובחרו באברהם עמנואלי כנציגם לקונגרס מטעם מפא"י, כדי שיביא את זעקת בני העדה המתענים בדרכים לארץ־ישראל בפני נציגי העם היהודי מרחבי העולם.³⁰ נראה שהועד הכללי לא היה שותף לפעולה זו משום מעורבותה של מפא"י ומשום ניתוקן מהמוסדות הציוניים. איחוד חד־פעמי זה, לצורך אירוע מסוים, עודד את חברי הועדים לחשוב שניתן להגיע לאיחוד גם בעניינים אחרים ולפעול תוך שיתוף פעולה לטובת כלל העדה בכל הארץ. ב־20 ביולי 1935 התקיימה בפתח־תקה ישיבה בהשתתפות נציגי ועד ה'התאחדות' בעיר זו, נציגי קלובי הפועלים בירושלים, בתל־אביב ובפתח־תקה, והנציג לקונגרס, אברהם עמנואלי. על סדר־היום עמד הנושא 'יצירת מרכז ארצי'. הנוכחים בישיבה הוכרזו כועדה מייסדת לצורך יצירת מרכז ארצי של העדה הבוכארית בארץ. אחת ממשימות הועדה היתה להזמין את כל באי־כוח העדה, לארגוניה השונים, לוועידה כללית בירושלים לשם בחירת ועדה ארצית. לשם כך נקבעו מכסות הנציגים לכל גוף בוועדה הארצית. המספר הרב של הנציגים ניתן לתל־אביב (12), השני לוועד ה'התאחדות' ולקלוב הפועלים בירושלים (10), השלישי לקלוב ולועד בפתח־תקה (4) ורק 3 נציגים הוקצו לוועד הכללי של הבוכארים בירושלים.³¹ בכך באו לידי ביטוי שני תהליכים מרכזיים: (א) הירידה במעמד שכונת הבוכארים כמרכז העדה בארץ והעברת מרכז זה לתל־אביב. (ב) הירידה בכוחו, בסמכותו ובהשפעתו של הועד הכללי, אשר לא שותף כלל בתהליכים ולמעשה איבד כל קשר עם בני העדה שעזבו את ירושלים.

הקמת המרכז הארצי נחלה בסופו של דבר כישלון והנהגת העדה הוסיפה להתפורר.³² כישלון האיחוד הארצי מזה ושיתוף הפעולה בין שני הועדים הירושלמיים בנושא הפליטים מזה הכשירו את הקרקע לאיחוד על בסיס מקומי. יוזם האיחוד היה משיח ברוכוף, חבר הועד הכללי, שהיה אישיות מקובלת על שני הצדדים משום מעשיו ומעמדו בציבור הספרדי בכללותו. על־פי עדותם של חברי ועד ה'התאחדות', נוצרה הבנה כי האיחוד יביא רק ברכה לעדה ולכן נענו ליוזמתו של ברוכוף. נראה כי הצעירים הבינו שניתנת להם הזדמנות בלתי חוזרת להיכנס בדלת הראשית לשורה הראשונה של מנהיגות העדה. גם שבע שנים של פעילות אפורה, ולא תמיד מוצלחת כפי שנראה להלן, הובילו אותם למסקנה, כי ללא עורף כלכלי מבוסס ותמיכת נכבדי העדה לא יצליחו להגשים את מטרותיהם. הועד הכללי עייף כנראה גם

30 ראה: אה"ע, IV 257, 5, כרוז 'לכל אחינו בני עדת הבוכרים בא"י'. נאומו של עמנואלי בקונגרס — ראה: פנחס, עמ' 55-58.

31 ראה: אה"ע IV 208, 679, פרוטוקול הישיבה.

32 מפקד שנערך בירושלים בספטמבר 1939 העלה, כי הבוכארים ירדו למיעוט אפילו בשכונתם ומספרם היה 999 מתוך כלל 6,534 תושבי השכונה — ראה: גורביץ, עמ' 8-9. על מעורבות מפא"י וחששה מפני יצירת מרכז ארצי — ראה: אה"ע IV 208, 679, פרטיכל של ישיבת הועדה לענייני עולי עדות המזרח של ההסתדרות מ־24 בנובמבר 1935.

הוא מהמאבקים ועל-כן הסכים לאיחוד במטרה להביא להפסקת ההתנצחות ולחיווק מעמדו בציבור. האיחוד יצא לפועל בשבת תרצ"ו. נבחר ועד חדש בן 7 חברים, 4 מועד ההתאחדות ו-3 חברי ההנהגה הותיקה שייצגה את אצולת הרכוש והמעמד בעדה. ראשות הועד נותרה בידי שלמה צופיוף, ואילו על ההקדשות היו אחראים הרב אברהם אמינוף ורחביה מוסאיוב — שניהם לא חברי הועד. יתרונם המספרי של חברי ועד ההתאחדות בועד מטעה, כיוון שמוקדי הכוח והשליטה, הווי אומר ראשות הועד והאפוטרופוסות על ההקדשות, נותרו בידי הותיקים. בכך תמה למעשה פעילותו של ועד ה'התאחדות' כגוף עצמאי. בדו"ח מסכם של פעילותם מתארים חברי ועד ההתאחדות את האיחוד בין שני הועדים ומביעים את שאיפתם כי הועד המאוחד ישתתף 'באופן פעיל בבנין ביתנו הלאומי בא"י'.³³

אולם התקוות שנתעוררו עם הקמת הועד המאוחד נתברו. נראה כי החברים הצעירים, שכה רבות דיברו על שינוי, קידום ולהט עשייה ציונית, הפכו להיות שמרנים לאחר שתפסו את מקומם בועד הכללי. השכונה הוזנחה ונמשכה ההתרחקות ממוסדות הישוב. הדבר גרר ביקורת חריפה מצד הועדים בשאר אזורי הארץ. כנאמו בפני חברי הועד הכללי, כתמוז תרצ"ט, התרעם עמנואלי על המצב הקשה של העדה בירושלים והאשים בכך את הועד ופעולותיו. על תקנון הועד הוא אמר: 'התקנון עובד ומקובל בין חוג מצומצם ואיננו הולם כלל לצרכי הצבור ולא מתאים ליתר העדות הקיימות בארץ [...] תקנון כזה מוטב לבטל ומקומו בארכיונים'. עוקץ ביקורתו היה טמון בשאלתו, מדוע הנהגת העדה מנותקת מהמוסדות הלאומיים: 'האם יש לכם הרשות להוציא עדה שלימה מכנסת ישראל ולהוציאה מחוץ למחנה, על דעת מי אתם עושים זאת?'³⁴ רישותיו מהועד היו קביעת בחירות כלליות, שיוכלו להשתתף בהן כל בני העדה, עשיר כעני, וקביעת תוכניות עבודה לתקנון בתיאום עם באי-כוח המוסדות הלאומיים. דבריו אלו לא יושמו בפועל.

בשנת 1944 קם גוף חדש, בשם 'ארגון הצעירים הבוכרים' ו'אגודת צעירים קנאי העדה הבוכרית', וקרא תיגר על ההנהגה הותיקה. בכרוזים שפירסם הארגון, התאונו חבריו על מצבה המוזנח של העדה, אי-תפקודו של הועד ושאלת חוקיותו וחוקיות מעשיו. כמו-כן הם קראו לבני העדה לא לותר על זכויותיהם: 'דרשו בחירות חדשות, כלליות, המאפשרות השתתפות מלאה של כל אחד ואחד מבני העדה'.³⁵

ד. מוסדות ודרכי פעולה

כבר עם ייסודה של שכונת 'רחובות' נוסדו בה בתי-כנסת, בתי-מדרש, תלמוד-תורה ומוסדות ציבור אחרים. בשנת תרע"ב היו כשכונה בית-דין עצמאי ועשרה בתי-

33 ראה: התאחדות, עמ' 18; וכן, שם, עמ' 17.

34 שני הציטוטים — ראה: אה"ע, מ'89, 3044, נאמו של א' עמנואלי באסיפת חברי הועד בירושלים, ב' בתמוז תרצ"ט.

35 ראה: אה"ע, IV, 257, 5, 'כרוזים אל אחינו בני העדה הבוכרית'.

כנסיות.³⁶ הנהגת העדה טיפלה בהחזקת תלמידי-החכמים, בתי-הכנסת, שירותי הצדקה, הבריאות והחינוך. בשנים הראשונות שלאחר מלחמת-העולם הראשונה היה נטל הוצאות התמיכה בעניים עצום, בעוד ההכנסות היו זעומות.³⁷ הכנסות הועד באו ממקורות שונים. כבר בתקנות חברת 'חובבי ציון' נקבע, כי 'הדרכים וצרכי הקהילה ייעשו ואקאף להמושב בעד ק"ק בוכארא וסמרקנד ותשכנט ואגפיהם [...] שלא ימכר לעולם וגם ביהכ"נ שיהיה יעשה גם כן ואקאף'.³⁸ במשך השנים הכאות נהגו בוכארים רבים לבנות בתים ומוסדות ולהקדישם הקדש-עולם לעדתם. ההכנסות מהקדשים אלו כיסו חלק נכבד מהוצאות הועד. נוסף לכך בנה הועד בתי הקדש חדשים בכספים עודפים שהיו ברשותו, כדי להשתמש בהכנסות מהם לטובת הציבור. הכנסות נוספות באו לועד בעיקר מתרומות חודשיות, תרומות מאנשים פרטיים מהארץ ומחו"ל, ירושות ועוד. לאחר המלחמה לא הרבתה העדה הבוכאריית בהקמת מוסדות, בעיקר מחמת מחסור בכספים, אך חלק ניכר מהוצאותיה הופנו למוסדות חינוך. הוצאות נוספות כללו עזרה לחולים, סיוע לעניים בשכר דירה, החזר הלוואות שניתנו לעניי העדה בעת מלחמת-העולם הראשונה וכן חלוקת מצרכים לעניים לחג הפסח.³⁹

ועד העדה לא הסתפק בסיוע כספי אלא תיקן תקנות במטרה להשפיע על עיצוב אופיה של השכונה. בסיוון תרפ"ה תיקן הועד בירושלים 21 תקנות, העוסקות ברובן בעניינים חברתיים ובאירועים משפחתיים, כגון תקנה שלא להציג לראווה את המתנות הניתנות לחתן ולכלה, כדי לא לבייש משפחות מעוטות יכולת. בתקנה זו ובאחרות בולטת רגישות למצבם הדל של רבים מבני העדה שהמשיכו, תחת לחץ חברתי, לקיים מסורות של ראוותנות והוצאות כספיות עצומות באירועים שונים, למרות מיעוט אמצעיהם הכספיים. תוקפו של הועד בתקופה זו בולט במיוחד בסעיפים אחרים הכוללים אזהרה כי כל העובר על התקנה, הועד ידאג להענישו. תקנה אחרת מלמדת על האופי החרדי שרצה הועד להקנות לעדה ולשכונה. התקנה עוסקת במוסר ובצניעות הלבוש: 'רצוי שתלבשותן של בנות צעירות מהעדה הבוכאריית תהיה צנועה ושמלותיהן תהיינה ארוכות ושרווליהן יגיעו עד כף היד וכו'. ההורים חייבים להתייחס להוראה זו בכובד ראש ולהשגיח על בנותיהן ועל שמן הטוב מבלי שועד העדה יתערב בכך'.⁴⁰

תרפ"ה-תרפ"ו היו שנים של התאוששות, אולם אחר-כך חלה שוב התדרדרות מהירה. מזכיר הועד מתלונן בהקדמתו לספר חשבון ההוצאה וההכנסה בשנות

36 ראה: פריימאן, עמ' 12, 85. על תוכנית הלימודים וסדרי המוסד בשנת 1905 — ראה: קאשטיל.

ערב מלה"ע הראשונה היו כת"ח זה 160 תלמידים ו-5 מורים — ראה: פריימאן, עמ' 13.

37 על מצב העדה בשנת תרפ"א — ראה: אה"ע, מ' 89, 3173, מכתב ועד העדה הבוכאריית לועד העיר ליהודי ירושלים, מ"ב בניסן תרפ"א.

38 ראה: ספר תקנות, סעיף כ. דוגמאות להקדשות — ראה: גראייבסקי, בית.

39 ראה: חשבון תרפ"ו, הקדמה, עמ' 10-25, 28, 29.

40 התקנות — ראה: הראל, עמ' 220-222. ועיין תקנות, 4, 9, 15, 20.

תרפ"ז-תרצ"א: 'מפני שינוי המצב של בני עדת הבוכרים בין בארץ בין בחר"ל הוקטנו התמיכות לעניים ולת"ח. גם הכנסות ההקדשות יורדות, העניים מתרבים, החובות מעיקים'.⁴¹ בכל זאת מצא הועד כספים פנויים לחזק את ידי ועד העיר האשכנזי ונתן לזה 'עזר חודשי' בעד ביטול משחקי כדורגל בשבת.⁴²

פעולותיו של ועד ה'התאחדות' התמקדו בבעיות בריאות, חינוך ותרבות, שיכלול השכונה ויחסי שכנות — נוסף לפעילותו בתחומי עלייה וקליטה, התיישבות חקלאית ועבודה. הכנסותיו של ועד זה, שלא היה משופע בנכסים כועד הכללי, באו בעיקר ממסי חבר, מיסי כוררות ושכר טירחה מהגשת בקשות ודרישות בעבור יחידים. המחסור בכספים היה בעוכרי הועד, ופעולותיו ברוכן לא נשאו פרי. הנסיונות לפתוח מרפאות, בית-ספר ומועדון תרבות בשכונה נכשלו בסופו של דבר.⁴³

פעילותם המשותפת של שני הועדים בכל הנוגע לעליית יהודי בוכארה וקליטתם בשנות השלושים היתה ברוכה. תזכירים מפורטים על הסיבות להגירה ועל מצבם הגרוע של הפליטים הוגשו לממשל הבריטי ולמוסדות הלאומיים.⁴⁴ כאשר בשנת 1934 הוקמה הועדה המשותפת לטיפול בכעיית הסיוע לפליטים, הוגדרו מטרותיה בעיקר באיסוף תרומות ונדבות לפליטים. ואכן נאסף סך של 540.983 לא"י, ששימש למתן מענקים והלוואות לפליטים. נוסף לכך שלחו הועדים מזוזות, ציציות ותפילין, לולבים ואתרוגים לעולים שבדרך.⁴⁵

ועד ה'התאחדות' לא הסתפק בקליטת העולים הבוכארים בירושלים ופעל, נאמן למדיניותו הציונית, להקמת ישוב חקלאי למענם. גם בנושא זה נשלחו תזכירים רבים ונוהל משא ומתן עם המוסדות הנוגעים בדבר, אך ההשגים היו מזעריים.⁴⁶ הועדים בערים האחרות פעלו בעיקר בנושאים פנימיים ובסיוע ליחידים.

לאחר איחוד הועדים בירושלים, בניגוד לציפיות, לא ניכרה כאמור תנופה בפעילות ההנהגה. נראה כאילו חברי ועד ה'התאחדות', שעד אותה שעה פעלו גם מחוץ למעגל השכונתי-עדתי הצר, השיגו את מטרתם בעצם כיבוש עמדות ההנהגה כועד הכללי. מצב העדה הלך והתדרדר כגוף ציבורי והדבר בולט בחשבון הכנסות וההוצאות של השנים תרצ"ט-תש"ב, הדל בכמותו ובאיכותו, כלומר מיעוט הכנסות ועקב כך מיעוט אפשרויות ההוצאה.⁴⁷ גם בשנים שאחרי-כן לא בא כל חידוש

41 הכנסות ההקדשות ירדו משום ריבוי העניים, כחלקם עולים חדשים, שנוקקו לדיור חינם — ראה: חשבון תרצ"א, הקדמה.

42 ראה: חשבון תרצ"א, עמ' 80. על עניין משחקי הכדורגל בהרחבה — ראה: פרידמן, עמ' 317-318.

43 ראה: התאחדות, עמ' 4-6, 17.

44 ראה: אצ"מ S25, 2511, מכתבי ועד ההתאחדות לנשיא ההסתדרות הציונית העולמית ונשיא הסוכנות היהודית, נ' סוקולוב, ולמנהל המחלקה המדינית של הסוכנות, מ' שרתוק.

45 ראה: התאחדות, עמ' 41, 44-46.

46 ראה: התאחדות, עמ' 12. ישוב חקלאי של יהודי בוכארה לא הוקם, אך הוקצו מקומות למשפחות בודדות במסגרת תוכנית התיישבות האלף.

47 בהקדמה לדו"ח זה מתרץ המזכיר את דלות הדו"ח ביוקר הנייר ובמחיר הוצאות ההדפסה, עד כדי-כך גרוע היה מצבו הכספי של הועד.

משמעותי בהנהגה ובאורחותיה. סמכות הועד נחלשה וכל תפקידו התרכז בשמירה על הנכסים הקיימים ובסיוע לעניי השכונה.

סיכום

שתי מלחמות־העולם תחמות דור בתולדות העדה הבוכארית בארץ — דור שתחילתו איגרא רמה וסופו בירא עמיקתא. במהלך דור זה, כפי שתיאר באוזני ר' שלמה פריוף מזקני העדה בירושלים, הפכה שכונת הבוכרים מ'רחובות' לחורבות. עדה זו, שהיתה סמל להתחדשות הישוב החדש בארץ, נפגעה קשות על־ידי המלחמה העולמית הראשונה והמהפכה הבולשביקית. המצוקה הכלכלית והמוראלית היתה קשה מנשוא, ונחוצה היתה הנהגה חזקה שתשכיל לחלץ את בני העדה ממצוקה זו ולהעלותם על הדרך החדשה של בניית הבית הלאומי בארץ־ישראל. אולם הנהגה כזו לא קמה. ניהול כושל של נכסי העדה בידי אנשים נכבדים אך לא מקצועיים, הפירודים והמריבות בין פלגי העדה ונטיית ההנהגה המסורתית הותיקה לכיוון החרדי האנטי־ציוני רק זירזו את תהליך שקיעת הנהגה זו וצמיחת מנהיגות מקומית צעירה בריכוזים השונים של הבוכארים בארץ. אולם גם מנהיגות זו הכזיבה. סמכויות ההנהגה נחלשו ותפקידה הצטמצם לניהול ואחזקת הרכוש הציבורי של העדה.

הפניות ביבליוגרפיות

ארכיון תנועת העבודה, תל־אביב.	אה"ע
ארכיון העיר ירושלים, ירושלים.	אהע"י
מ' אטיאש, כנסת ישראל יסודה וארגונה, ירושלים תש"ד.	אטיאש, כנסת
—, —, ספר התעודות של הועד הלאומי לכנסת ישראל בארץ־ישראל תרע"ח-תש"ח 1918-1948, ירושלים תשכ"ג.	אטיאש, ספר
ב' אליאב (עורך), הישוב בימי הבית הלאומי, ירושלים 1979.	אליאב, הישוב
מ' אליאב, א"י וישובה במאה הי"ט, ירושלים 1978.	אליאב, א"י
א' אלמאליח, א"י וסוריה בימי מלחמת העולם, כרך ראשון, ירושלים תרפ"ח. הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.	אלמאליח
מ' אשל, גלריה — דמויות של ראשי יהדות בוכארה, ישראל (תש"ד).	אצ"מ
ש"ח אשורב, מסמקנד עד פתח־תקוה, תל־אביב 1977.	אש"ל
מגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים.	אשורב
י' בן־צבי, נדחי ישראל, תל־אביב תשי"ג.	בה"ס
מ"ד גאון, יהודי המזרח בא"י, ב, ירושלים תרצ"ח.	בן־צבי
מ"ד גאון ומ' לניאדו (עורכים), זכרון מאיר — ספר היוכל לרב יעקב מאיר, ירושלים תרצ"ו.	גאון ולניאדו
ד' גורביץ, יהודי ירושלים — חקירה דמוגרפית־סוציולוגית של הישוב היהודי לעדותיו, ירושלים תש"א.	גורביץ
פ' גראייבסקי, בית האוצר, ב, ירושלים תר"פ.	גראייבסקי, בית
—, —, בשעריך ירושלים, ב, ירושלים תרצ"ז.	גראייבסקי, בשעריך

גראייבסקי, זכרון	— , זכרון לחובכים ראשונים, יד, ירושלים תרפ"ה.
גרליץ	מ' גרליץ (עורך), לשעה ולדורות, א, ירושלים תשל"א.
דבר	דבר, עתון פועלי א"י, יומון, תל-אביב.
הארץ	הארץ, יומון, תל-אביב.
הראל	מ' הראל (בכאירוף), נחלת יעקב, תל-אביב תשמ"ג.
התאחדות	התאחדות יהודי בוכרה בא"י, ירושלים, דו"ח מעשי וכספי, ירושלים תרצ"ז.
חיים	א' חיים, 'הספרדים ומוסדות הישוב בשנות תר"פ-תרפ"ה', פעמים, 21 (תשמ"ה), עמ' 112-83.
חשבון תרפ"ו	חשבון הכנסה והוצאה אשר לחברת רחובות הבוכרים, ירושלים תרפ"ו.
חשבון תרצ"א	חשבון הכנסה והוצאה אשר לחברת רחובות הבוכרים, ירושלים תרצ"א.
חשבון תש"ב	חשבון הכנסה והוצאה אשר לחברת רחובות הבוכרים, ירושלים תש"ב.
טג'יר	נ' טג'יר, תולדות יהודי בוכרה משנת 600 עד 1970, תל-אביב תשכ"ז.
יערי, ספרי	א' יערי, 'ספרי יהודי בוכרה', קרית ספר, שנה יח (ירושלים תש"ב), עמ' 282-297, 373-393.
יערי, שלוחי	— , שלוחי א"י, ירושלים תשי"א.
מישאל	י' מישאל, בין אפגניסטאן לא"י, ירושלים תשמ"א.
סטורס	ר' סטורס, זכרונות, א-ג, תל-אביב תרצ"ח.
ספר תקנות	ספר תקנות חברת חובכי ציון, ירושלים תרנ"א.
עבר הדני	עבר הדני (עורך), עיר יזרעאל-עפולה, עפולה 1950.
פירסט	א' פירסט, ירושלים החדשה, ירושלים תש"ו.
פנחסי	א' פנחסי (עורך), כתבי אברהם עמנואלי (פילוסוף), ישראל 1960.
פרידמן	מ' פרידמן, חברה ודת, ירושלים תשל"ח.
פריימאן	נ"ד פריימאן, ספר הזכרון הירושלמי, ירושלים 1913 (מהדורת צילום ירושלים 1980).
צופיוף	ש' צופיוף (מקדיש), בית דוד ושלמה, ירושלים תרצ"ד.
קאשטיל	י' קאשטיל, דרכי נעם, ירושלים תרס"ה.
קשאני	ר' קשאני, יהדות בוכארה, ירושלים תשל"ד.
שרעבי	ר' שרעבי, 'התברלות עדות המזרח מהעדה הספרדית 1860-1914', פעמים, 21 (תשמ"ה), עמ' 31-49.
תילאיוף	ש' תילאיוף, שירת שולמית, תל-אביב 1981.

